This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम। श्रीशिव।

[illegible]

नव शाकटायनकृता वित्यत्राद्वैद्वैनित्यत्वेऽपरस्यादित्तिसा कर्तव्येति वाच्यम्. अत एव सावर्धातुक इत्यत्रेवादिति तपरकरणेन नणवभावस्यस्तुवचनात्. यदि त
तपरकरणादेकादेशस्थानिवत्तेमात्मकत्वाप्रत्ययादेव जन्दलानि यथा वैमानानामावादिति मन्यते न तदा संभवेत् कल्पस्येत्यादिति दैरोऽद्वैत्यने
नात्वेणवभाव कल्पक इति। नवे पवडौरेवस्य त्र गोऽणकृतेस्याम भावार्थं सा कर्तव्येति वाच्यम्. इत्यादिभिति सूत्रे ऽन्तच्छ इति पर्युदासेन गुणमन्तवस्या
भेत्तिकेगुणमहत्त्वाचिन्त्य गुणमतो नाभार्थं तेनात्राप्राप्तेः। नवैवमन्तच्छ इति पर्युदासये नर्थ्यम् लुकि कृते एव गुणमतो त्यादिति वाच्यम्. धातुसं
ज्ञाप्रत्ययिकालिकगुणमत्वस्याश्रयणात्. अत एव तोऽभ्यासे नाशीर्लिङि गुणमत्वाभावेऽप्यतादेशगुणमत्वसत्वेनोमांवकाशेत्यत्राम सिद्धिः।
नवर्शेषे लोपोऽन्यलोप इति पन्देष्वपि सत्र जशः शीत्यनेन शीभावः प्राप्नोति परिभाषासत्वेपसन्निपातेन लोपस्याद्विवातान्न दोष इति वाच्यम्.
डेः प्रथमयोर्नमश्शसोनेति संहितापाठे मकारान्तप्रश्लेषेऽणोतिच्छेदः यद्यपि जसाया इति सूत्रेऽतिजसेणोति जसादिस्यत्र संनिपातपरिभाषया ऽजसादे
शाभावश्चाकरसमतः। परिभावे तु जसादेशः प्राप्नोतीति तत्स्वीकारस्यावश्यक इति तदपि न। डःसीति सूत्रे ईमोऽिकार दीर्घेश्चारणप्रत्याख्यानपरभा
भाषा ५ ष्यप्रामाण्येन विभक्त्यादेशस्य कर्तव्यप्रतिषेधेन प्रवृत्तौ जनसादेशस्य स्यादिति न्यायेनाप्रवृत्त्यापत्तिः. यद्यपि जसाया जसत्वसयतनलोपादिति सूत्र
भाष्ये ऽचेहलुक् कस्मान्न भवति ममजनसंपश्येति कर्तव्यमिति किं पुनः कारणं द्वितीये कवचनमेदीर्घत्वे तेन पुनः प्रथमे कवचनमपि स्यादिति जा
नसेति वक्तीति तस्य त्रविशेषः। नात्राप्रकृते मभावे जनसभावः प्राप्नोति किं कारणं मवीसुव्यते। यदावकेन जसभावः कृतस्तदा जस्य भविष्यति
संनिपातजन्यत्वाविधिनिमित्तं तद्विघातकस्येति। यद्येवमपि जनमपि जरसे विधिस्य त्र न प्राप्नोति। अपि जन्म मपि जरेभिति भवितव्यम्. णोन इति स्वा

नै

श्रीराम। श्रीशिव।

[illegible]

तथाहि। अत्रैवसूत्रे भाष्ये ऽतिजरांसीत्यत्र तु जरसो जरसत्वेः प्राप्नोति प्रतिषेधेन जनसदुष्ट्वम्. तत्र विभक्तिसंबंधिकार्ये ता कर्तव्ये प्रवृत्तौ संगच्छते. अ
न्यथा शीभावकार्ये कर्तव्ये जरसः प्रवृत्तौ न स्यात् सर्वनामस्थानेत्याभावानुमापिप्रतिषेधश्चेति वाना संगतिः स्तुपपलिये जसाका इति सूत्रस्थ जनसशब्दे
स्वपितत्वं स्त्रीत्वाधिकः फाटोऽपि कारदत्वार्थमाश्रयणादिष्यानुयोगेन जरसादेशस्य प्रवृत्यप्रवृत्ती भविष्यतः इष्टपरिसाने तभाष्यीम प्यवहारेण
भविष्यति। नवपरिभाषायाम् अभावे कुतोऽन्यामलिङ्गि इत्यत्र कृत्वोन कुंसक इति कृत्त्वे लुकस्यादिति वाच्यम्. तत्रापि प्राप्ति यदि कत्वनं सकृत्त्व सामंधि
वर्णकर्तव्यतानलोपेत्सिद्धिः प्रत्ययलक्षणमवसायेन स्त्वादिवात्रापरिभाषात्रानेन्तुकोऽनागहूत्येन तदच्छा कृत्वत्व स्यात्सिद्धत्वसंभवात्. अथ सत्य
गुक इति सूत्रे न लोपः सुप्स्वर इति सूत्रे वत्र वनुनाहता स्फाति नुनाहताकरणेन तुक्कर्तव्ये वाहि न स्फ. परिभाषाया प्रवृत्तिरिति वाच्यम्. नचवं
वाहितं न परिभाषया प्रवृत्तिवदाम्नोऽपि तु वाहिनं स्फ परिभाषा सनित्येति ध्रुवम्। एवं च नात्रानं तर परिभाषा विगतार्थेति बोधवस्य वहति सन्नि
पातपरिभाषाव्येतदर्थं मानन्ध्यव्येति वीक्यते. पत्नु संनिपातपरिभाषा प्रतिपाद्यविषयत्वं नेति। तत्र संनिपातजन्यशाधित्याद्वचनेन सं
निपातविघातकत्वाभावान्निधिनस्वत्स्य नमसमाप्तिनानुस्यतिश्चिह्नत पाऽऽत्रैव नटि दीर्घत्वं न स्यादिति कृत्तेनामीतिवाच्ये नामीति साम
नत्वं यत्र प्य मेवं वनुटि दीर्घत्वस्योपायास्यादि प्रवृत्तिर्भविष्यति। अत एव माधवेन प्रतीत्याद्विस्ये काद्राहतम्. स्त्रीकृतं येवमेव कोविनित्स्या

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1330 Dist. Nagpur

M 1330
Accession No: ~~10089~~
Title: सन्निपात परिभाषा व्याख्या
पे. ३
सन्निपात परिभाषा व्याख्या
1
Checked 2012

श्रीराम।
श्रीशिव।

यजुगामिनानामिनेत्यादौ गोशब्दान्तविधानमिति तत्त्वेनसांतादेशो भव्यकेनेयोतिनिपातिभद्रादावनाधिवनान्त विजुडितवापस्य हलन्त इति ओ
पः प्राप्नोति इति साकल्येति तदपि नवांतइति सूत्रेण वकारस्य प्रश्लेषे तौ ओच् यजोजनानाम्पयाति द्विरूवनार. तथाहि. गव्यतीत्यादौ ओपः शाकल्य
स्येति सूत्रेण वकारलोपाभावे नवकारप्रश्लेषफलं नन्तः खेइति नियमेन पदत्वाभावात् ओपा प्राप्तेः किन्तु यइति जु प्रविभक्तिकं भिन्नं पदम्. वांतो
यि प्रत्यये इति तत्रैवर्तते. यि प्रत्यय इति सप्तमीयलोपान्तइत्यस्यात्र षष्ठ्यन्तत्वं कल्प्यते। वादि प्रत्यये इति वर्तते तथा यवादि प्रत्यय परे ओकारां
तस्य वकारस्तपादि प्रत्ययोपादाने च एवमर्थमिति नतु कदापि तयो विश्लेषइति। एवं च व्यजव्यवस्थस्यावाच्छ ति कृत्वा तत्रापि स्वर्थव स्य
इत्नइत्यस्या प्रत्यभिज्ञानीयेत्याहुः तन्न। ओक्यति ईपजीव्यविनो भस्यान्याव्यत्वम्. नकसान्निपातपरिभाषयैव स्कन्छ सिद्धेश्च
उक्तन्न च दोषो नोधितः। इत्याशयेन संनिपातपरिभाषानमाश्रेतत्यस्य च य्ययकृतो यि प्रत्ययदूत्यस्यान्तव्यन्ज स्वाव्ध नोमानाभाव
ध्यावादिहृत्तिः रवेत्विति न्यासेने सिद्धेः वामि ऽऽति हस्वरूवेति कनणा मत्या ओ कन्यापरिच्छिप्पा. शाब्देशी क्ताग्नेशापकमपि संभवतितद्विभक्ता
मित्यादाव ओदि प्रत्यये गानत दीपसंख्यापात्सद्धिं प्रातकुक नुडागमेनिमित्तात्वन्तस्यादिति क्रियते. परिभाषापाक्षाभावेन नरूपसिद्धिः स्फुटैव
तितन्यैव कुर्वीत. सांजे परिभाषा पनपालनो नित्यादिनिर्देशादनित्योनि भाष्येत्र दोषा णाम्यानि ताओ बोध्य इति दिक्। ८२ जुकः
पाक्प्रकमा ६ अजां तत्स्यापि स्वगणाभितिप्रसंगसंगत्याह. नान्ति ति। पंचेन्दृ इत्यादावपि ति। अनो दिनापंच धीवेत्यपस्य परिग्रहः

श्रीराम।
श्रीशिव।

सन्निपातपरिभाषायाऽ उपजीव्यविरोध स्यान्याय्यत्वम् नेकत्वेन यथ यस्योपजीवकन्तत्स्योपजीव्यस्यसाहाय्यकमेवेति फलितम्. तथा सन्निपातगिरि
त परिभाषाया अपि सन्निपातानि. नेनकार्थेनत्व संगादाह। संनिपातग शिष्टानामित्यादिना। निर्धारणे षष्ठी। न तत्र गणावइति / आहितो ऽ
न्यतमनिच्छति प्राप्ताविस्मर्थः। इत्यर्थम्. इत्येतत्र दोषं नव्यम्. ननु यस्य सहस्रभावे विकल्पच्येऽन्तस्यापेक्षितो ऽ इनमकरवैत्यरणां ना
म्रा हादिवाव्युत्पन्ते ऽ तोपि जुहस्यादत आह। कृतेऽपि। रूपी ध्रुवोपधिप्रिय तिकृत्यो व्युत्स्येव स्मह सोप विष्यतीति भावः। ननु ध्य स्महस्राभावेकप्रत्य
यान्तविज्य करस्य नस्य प्रत्ययान्तत्वस्यापि जुकसंभावनास्यात्. किंच स्नेतापि कृमहतोनै वेज्यकीयाच्छ्रद इत्यत्र गतादिप्रांतावृद्धिविकेर
ऽतोदूस्यापि जुकस्यादिति चेन्न। नन्दाण प्रतिपदोक्तपरिभाषया कृतकुगागमकेवि श्वक्राद्धाज स्करेणविहितस्य प्रत्ययस्यैवानेन
जुग्विधानात् प्रतिपदोक्तत्वं गणपाठेनकल्प्यते। नतु सूत्रे तथापाठेनादि पदो धातो नवगतः कल्प्यनागणपाठदर्शनेनादिशब्दस्य
प्रकारवाचित्वाभावादितिकल्पनीयम्. कविश्चैकेतिनु ज्ञापितमाकात्रे सतिदेशः तथापि गणादिना गणाद्यपि प्रतिपदोक्तत्वं विरि
ष्ट्यावाचितत्वेन वोध्यम् तत्र पार्थक्यपक्षेऽपि वेदितव्यः नवैयन्नयथा बहुमिर्धीवरीभिः कृतइत्यर्थेऽस्मात् लिपठकोऽस्वत्वेऽति जुकि
जुकताद्धितजुकि इति स्त्रीप्रत्ययस्यानिवृत्तौ गम्यान्दिभिश्च ति। नवकारस्यानिवृत्ताविधेन कोत नक्षेत ते देशनकारस्वरूवरि
वर्णनादितिवाच्यम्. एतादृशे विषये जुगादिविधाने नायं वस्त्वनानां स्वत्र भागइत्येवबोध्यते ऽतरवरशब्दानान्नित्यात्व स्योपपत्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
श्रीशिव।

॥३॥

एकैकाजिकत्येत्यादिः। प्रगृह्यछिहितानां कालिकप्रत्यसत्त्वादिसमव्याप्तत्वमितिभावः। दैवचोऽकमनित्यत्वं दूषयितुं तदुर्ल्भमनुवदति। यद्वेति।
नुमिष्टेमयः स्विनितिसूत्रानन्तरं यदेदिमितिसूत्रलत्रत्यं भाष्यं रगाविछवत्प्रातिपदिकस्वरगाविछयम्भावः प्रातिपदिकस्वत्वकृप्यः किं प्रयोजनं प्र
त्वम्प्यावनभावदिजौपयत्तादिपरऔपार्थम्। प्रत्वम्पार्थम्। एनीं श्येनीं यावदेव एतयति श्येतयति इति। अत्रेदं वद:। नहि सोऽदित्वा
दिष्टे प्रम्पावोविहितहातिगणयपिभवति। टि औपे नैव सन्निधोगशिष्ट त्वौ नष्टानमिष्ट सोऽपि [illegible] प्रम्पहवनं संनियोगशिष्ट
यत्रिभाषायाम्नित्यत्वस्य सापनार्थं ते नश्येनेयदाति सिद्धं भवतीति। एतदूषयति। इडविडमित्यादिना। इडविडोऽपत्यमि
ति विग्रहे जनपदशब्दादित्यञि अतश्चेति ञ्क् आदिनादन्दोपत्यमिति विग्रहे अनपगर्भेत्यगतस्यातश्चेति ञ्क्।
स्यामितिवत्वेन अवःपदं स्विनिति विहितेन तस्य सूत्रस्यतं जादिनाभावसाधनविधिशब्दाय्रपत्तेन कृत्स्वविधिप्राप्तिसना
अप्राप्तिस्यामितिवत्वमिति स्यर्थीभवगोत्। नवसन्निवे योगशिष्टनामिति विपाक्षिभाषायाम्नित्यत्वस्य त्वभावे अत्रैभितिनहि
प्रदिनिवाच्यम्। तत्सापकदितिकृत्येना सार्वत्रिकत्वात्। एकमपेक्षिभाषायाम्नद्वितस्य ज्ञापकस्यानगापत्या नस्यन्नासंगेनान
द्धितविषयस्याह। नजुङ्केत्यादि। ङीमत्यामोतीति। मतोन्नाद्धिङ्गीपोविधाननिदं तु गौतं ननयगान्नम्। ताच्छीत्तिकइत्यादि।
तच्छीलमित्यर्थे जातत्ताच्छीत्तिकः। नवपश्वादिम्योऽपीतितिसूत्रेशीलमित्येतावधिकारो न तु तच्छीलमितिपाठ्यम्। प्रथमांताच्छी

श्रीलम्तैर्देविते मनिम्नं प्रयोजनं स्वास्थ्या मधुपमहस्तु

श्रीराम।
श्रीशिव।

मगद्धनान्नि। अराणिमिनकानि। न छन्दोऽवपश्चादिम्योऽणदृस्येवकृतो नन्तरितमितिवेन्न। तापकत्निङ्गं नसर्वत्रेस्येतत्स्विभाषाविष
यत्वसूचनायतयोऽनृत्वात्। तेनकुत्राइत्यपिसिध्यति। नम्। ऽन्तितादयः। वस्तुतद्दमसंगतम्। तत्रापत्यर्थस्यारोन्महत्यात्। सामान्यातिदे
शेविशेषानतिदेशाद्दतिन्यायात्। ८४ प्रत्ययप्रसंगागत्। आतोऽकार्यमित्यादि। तत्रात्ये। आतुसंशब्देन विहितोयप्रत्ययेत्तास्मिन्नः न
स्यादायकस्येति। पानिभाषायाआद्ये अन्तगत्शब्दाडलिङ्कृतोत्तिविधिवंतामधावेख्यानेनविधितटिकोपंकाविल्योपनत्योदनन्तइति
नकानादेशोतिष्ठेनर्थेपवच्छस्यच्छम्। नदीपधाच्छमावार्थेनिपातननम्। अादिच्छात्यावाप्त्यौः। यद्यपिकृत्यामावार्थेनिपातनेमि
मित्रकृत्यलाम्। तथापिभवत्रयोजनसंभवेएकस्येपदकल्पननमन्याविवयः। अतएवनार्थेष्ठिसूत्रभाष्येमावार्थेप्रतत्विहीषिपलिम
यत्वेषापाज्ञ माषायदयैश्चौत्ताह वत्वेतितात्यंशरारीपुकम्। यद्यपितद्वितेतकामावतापकत्वेनापिव्यातिनां [redacted] संभवतितथाप्यसति
बाधकेसामान्यप्रमाणानांपरत्व [illegible] न हति। यादेनास्वर्थस्य संख्यानमिवमजौर्थाद्धितितिसूत्रभाष्येपवाक्यतमाकल्पाते। तनाहकंस
पमिष्टड्याभित्सत्त्वद्धिकानणोपेषाङ्न्। भावीनोन्नंभ्राकिभाषाद्यकृपंलपवति। आतोविति। तमापादनेनेति। अत्रप्राप्तेस्य
तिसूत्रेयातोःस्वकृतेगागृह्यडविद्रसूनेलोपादानाभावेनास्वाः पाविभाषाया: ऽप्रच्छनितिमितिभावः। तापकहाजात्या तस्मिन्नर्थे
सङ्ग्रह्यं तपदेशानान्तरप्रत्ययत्वमितिमितत्यजनैतस्याः पविभाषाया: प्रवृत्तिरित्याह। पत्कार्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम। ४
श्रीशिव।

ॐ

एवं च प्रत्येकं तत्पर्याप्तिधीतो: प्राप्तं तत्प्रयुक्तं शब्देनाभिहिते प्रत्ययो भवतीति परिभाषार्थः। भवत्येवेति। पक्ष इति शेषः। नन्वेवमपि अन्वितस्य प्रत्यये
सत्यनुविधाने न प्रवृत्तिः प्रातिपदिकाद्यो प्रत्ययः स्यादत आह। इत्यादीति। न च नन्वतु प्रातिपदिकत्वेऽकृत्तद्धितसमासाविहितत्वान्न यद्यपि तथापि अर्थवत्
र्थत्वेनानित्यत्वं ज्ञापकतानुसंभवतीति। इतो यत्तो निरूढं व्यवहारपदस्येव स्वकाव्यरीत्या प्रतीतिमन्नन्तयोर्निर्देशो विपाकजन्यं ज्ञानं विदक्तन्
अव्ययो: प्रवृत्तिन्यकर्षो ऽमिति ज्ञापकत्वं प्रकल्पयेत्त्यादपदात: प्रवृत्तिप्रत्ययसंज्ञोपदाह। ननु सर्वत्र इति। नस्याताभिति। सा च स्वरू
शब्दत्वेन गत्यादीति शेषः। तन्मध्यपतितद्रुति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन त्यागं विधिद्वर्ती विषयसनाधिकरणस्य स्त्रीसामान्यग्रहणेऽप्यस्याधिक
रणान्तरोक्तत्वे सति तद्ग्रहणे मध्यस्तोऽनेनान्यानि प्रागभावादिकमन्तरोक्तानि यदन्तरं न निषेधः तद्ग्रहणेन तद्बोधकेऽस्मिन् ...
इति एवं च एवमतद्बोधकः शब्दस्तद्ग्रहणेन तत्प्रयुक्तस्यैव कार्ये भवतीति फलितम्। अत्यन्तापवादेति। यदितद्बोधकः शब्दस्तादृशसमुदाय
स्यबोधकेऽनन्यागतत्वात् कल्पकस्य शाब्दान्तरत्वात् अलग्रहणानालीति निमित्तादिति अतिदेशोऽनर्थकः स्यादिति भावः। तन्मध्यपतितत्वं
समप्रविभागेन तु नन्वयमकर्तृकः तथा विधानादित्युक्तवैकृतमेवेत्याशयेनाह। तदेकदेशमादेति। एकदेशशब्दोऽवयववाची। ...
यातो: ... मिति परिभाषा वा यत्प्रयुक्तं शब्दतत्त्वान्तरसंगेनाह। ननु गातिस्येत्यादि। यातिनेपीति। ... मितस्य ... दिनादिषु

श्रीराम।
श्रीशिव।

उगिदचामतोऽस्यादि। अत्रोगिदचामतोऽस्य विभक्तावधानतरोऽम्। केवलः। स्वनिमित्ततीति सूत्रभाष्यस्पष्टं च्यु इत्यन्वयः। कारक देवगतो इत्येतदा
दन्तर्गतः। ज्ञापकत्वं विघटयति। तत्रैत्यादिना। सार्वधातुः कर्वे ... सार्वधातु ... न तु यद्दीपं न ज्ञापकसाध्यतादृशनिमित्तं अस्यादत आह। अव
स्थितेति। विदितदर्शे। ज्ञेयमिदं रूपम् दिवादिनुदादिभ्यो वादविशिष्टतानानुगमदानान्यादेवतिदेशोऽभवतीति भावः। अङ्गुकायेतिमिति। पंचम्यंत
मेतत्। अत्रोपाधिपदं विशेषणावगमः बहुप्राधिर्यस्य पक्षादित्यर्थः। ... भावः। यादसार्वधातुकेऽप्रयस्थापकं स्यात् तदा तनिता हवर्ण विशिष्टाह
वकीयप्रत्ययो व्यवहितोऽस्यादेत्यभिभाव सत्त्वेन सार्वधातुमात्रहेतुः। किंत्वेतत्परिभाषापीस्यउ ... गिदचामतोऽस्यमाह ... तोऽभिन्त्वेन इत्य
भिलक्षितस्यर्थः। अवयवे। विदितइति प्रकोणधनक:। अत एव। उभयमाष्ये तत्र नवादेव। इतिनोऽक्तमिति। यदीयं परिभाषा सर्वत्रेवस्यो:
ज्ञापकः निर्देशरूपज्ञापकसाध्यास्यानपद्या अन्यत्र उगिदचामतोऽस्येव यमहतोऽपि त्वेवताप्यतानावतामु अव्योः प्रसिद्धिर्निर्देशसाध्यस्य एव
कत्वं जन्य तद्ग्री एवं तत्र उगिदचामतोऽस्येवेन निकृष्टाना न ज्ञापकसाध्यमिति भावः। एषा। एवमानुरूपीक्ता। एवमानुरूपी कारिनिरिष्ट
भाष्येन पठितेत्यन्तैर्वेसाधकान्तरमाह। गातिस्येतीति। सर्वत्रैवेति। सर्वत्रैवेत्येवकारेणाऽऽकृतकृत एवतत्पीनि नेति वोधितं तेऽप
टेनेति वस्त्वर्थे तेवः। ... यातुप्रसंगादाह। नतुप्रेति। न स्यादिति। हेतवशीति सूत्रस्याकृत्याधिकारस्यार्थेन प्राप्तस्य स्यादित्यानिमि
त्तप्रत्ययनिमित्त ... स्याद्दिनो तेन न्याय ... सनस्य हत्का न स्वे तत्प्रन्वे न कुत्वा ज्ञापकमिति भावः। प्रकृतिग्रहणे ... स्यादि गहतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
श्रीशिव।

५ नुरित्यंतं सपिद्धि नोति महतो न गच्छते ततश्च कृत्यं आप्तमतश्च वाढि प्रतिषेधः सार्थकः। कृत्यविषये वेति। एककामेन कार्याणां नैविधीयते तद
धिकस्य न महतो मिति बोधितम्। तदुक्तं भाष्ये हेश्वाढि प्रतिषेधानर्थक्यमकृत्यत्वात्। तावकन्यन्यत एवधिकस्यादिकृत्यभावस्येतिए
तेन न भाष्यकृताभीतिसूत्रे एवं तानां वभादीनां पसंख्यानमित्यर्थकानस्मादिमित्यनित्या ते नाङ्‌क्षी ..तेस्तिवादाज्ञोपमहत इत्या
त्मनेपदं नेतिवदतोऽसिद्धावयतीत्यत्रामेतर्पिनार्थाविशेषकत्वेपित्वव्यभवतीतिवदंतः पनासा। ५८। प्रत्ययस्यौपश्लिष्टतानास्त्र
संज्ञेनाह। ननु उभयमपि इति। आदिनास्वस्थमित्यस्योपग्रहः परिभाषार्थमाह। आदिःस्वादिना परिभाषास्वीकारेनतु उभयमित्या
दावयहूः लंतं यत्कार्यं तेषेलोपस्तस्मिन्सति उनन्नस्यादिर्थी काली पस्येवत्वस्याविधानं तेदंभवति। आदःलंत इति वहुव्रीहिः
सतिसप्तमी पदात्कृत्तत्वं तल्लनरान्दस्यसप्तम्यं तात्। ल्यन्दस्यउभृजेति समासः। अतएव। आदिधानस्यसापकत्वादेव। अपात्यतस्ये
यसो लोके न्यस्य नुदीर्घ इति मित्रस्यानित्यं स्वछंदेय। तदिना समानस्या नित्यस्यसमुखमपः तेन उभयमित्यादिः सिद्धिः आभिधानमि
त्यस्यानिष्यन्निनत्रलंतिनित्यर्थः। हृके नितिनिर्देशादिति। यदीयमनित्या नस्यात्तदा हृकोनित्यत्र त्यदादीनाम इत्यत्वे इमो मिवेति स्या।
त्वेनस्यादिभतिभावः। निर्दिष्टतस्येतीति। आदलंते उनलनावधिविधिनिर्दिष्टस्यानिवर्तितमित्यर्थः। एतदर्थस्तु नंगे नंगाधिका
नेलंतं पर्त्तनंपस्वतास्मिन्कृतेनिर्दिष्टस्यकत्वाकाहिस्यस्यस्वल्पनस्याधीपकालीनस्याविधानमिति। देधिस्वेति। भाठ

श्रीराम।
श्रीशिव।

अतएव। अस्याः परिभाषायाः नन्वस्यासाधकत्वादेश। एनां पठितेवेति। तत्र आदेश्यविधानस्यैवसापकोक्त। अन्यथा जानातीत्या
दौ ज्ञाजनोर्जेतिसूत्रेण जभाव एवास्तुतस्मिन्कृते प्रतोदीर्घोयमीति दीर्घेलाकरूपसिद्धिः स्यादेवेति। तनवत्त इत्यइति। एतत्परिभाष
याग्रणाभावस्यसिद्धेरितिभावः। इत्येवेति। पिवतीत्यत्र गुणाभावस्यपिवादेशस्यादं तत्वेन सिद्धिर्भवत्येवेति परिभाषायाः प्रयोज
नंनास्तीतिभावः। तदुक्तमिति। प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः। प्रयोजनान्यपासिद्धिमाह। अस्तोस्त्वमित्यादि। अन्यमितिष्ठेदइति
अतएवनवादेरते हलोदनस्तीतिभाष्ये संगच्छते। अस्यलोपएवसामान्याश्रमितिसूत्रेविज्ञाभावादिलोपपवनानर्थक्यमिति
भाष्ये संगच्छते सेषु लोपइतिसूत्रेशेष महतां नु प्रत्याख्यानमेवा। नतु परिभाषायाअभावे दवपतिस्वगापतीत्यत्रच्छिर्लोपेच्छिव
कृतेप्राप्नोतीतिवेन्न। इछ्वादिस्यनेनाभीवातिदेशोपिस्वीक्रियते इति च्छ्वभावस्यसिद्धेः। नवैवं सतिश्रापयतीत्यत्रावोऽस्तोनी
तिच्छुर्नस्यादितिवाच्यम्। परिभाषायाः सत्वेऽनित्यत्वात्तदप्रवृत्यान्यापयतीत्यत्रच्छिवतदभावेटेरितिसूत्रेऽप्यभाष्यप्रामा
त्पनोपध्यावच्छभावसैवातिदेशात्। तत्र हि च्छवभावस्यप्रयोजननिरूपणावसरेपदुमावष्टेपटयतिदूत्माबष्टेदवयति
त्रिवभावष्टेपापयतीत्युक्तम्। सूत्र इव स्यम। राजनोजीज्यादादीपवइतिसूत्रेदपस्यम। सूत्रस्यं वभाष्येमिति। अयमिति

⑤

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीशिव।
६

छेदपक्षेऽनया एत्यव्यावृत्तिप्रदर्शनपरं भाष्यमिति तत्त्वार्थः ॥ ७ ॥ केचित्त्विति। अनभ्याहृतिमित्यंतेनाह। कृत्स्नग्रहणे परिभाषाखंडिता तया स्वरूपग्रहणीयत्वं सा
धर्म्यादन्यासमपि प्राचीनपठितां परिभाषां खंडयति। वत्तिव्यत्यादिना। विशेषकोटौ। विशेषणे रेफोपलक्षितगात्यादिविशेषः। तेन ओमाङोरिति सू
त्रस्थमाङ्ग्रहणमपि तत्त्वेऽपि ग्रहणमाहणामनित्यत्वसाधकमित्यर्थः। अत एव न पदांतसूत्रं सार्थकमन्यथा वः पदस्मिन्निति सूत्रस्थस्य संज्ञा
पूर्वकत्वेनानित्यत्वेनैवेष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ १० ॥ आनिष्टग्रहणादिति। आकारविशिष्टनिमग्रहणं दाकारोपादानादिति भावः।
तेन। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वेन। तत्स्थानस्येति। अचोऽभावेऽपि नासाभूतामादिनासूत्येगागानौ वृद्धयभवानस्थानयोः संग्रहः। आ
द्यद्ऽभावस्वादृत्तीने गुणागमस्य भावेऽपि साधुत्वम् ॥ ११ ॥ खंडनीयत्वादेवाह। तत्रेति। नखिरस्वसौदिति। अत्रादिप्रष्टेति पदइतिरापेक्षु
ह्ण। एतत्स्वीकारादेव सर्वापि गदारो त्यः सर्वा एवाहनकं त्यपाशितस्य साधुत्वम् ॥ १२ ॥ खंडनीयत्वादेवाह। तत्रेति। ङितश्चेति तलाहद्दि
नवेकार्यो नानुदात्तङित इत्यादि वाच्यम्। आत्मनेपदनिमित्तानुदात्तेत्त्वहलादेशिति पृथग्वचनस्यात्। नवङकारानामभावे ह्यदितो नेमधातोर्निमित्तस्या
नासत्त्वेऽर्थं तेदित्त्वविनाशानुनासिकनिमित्तवाच्यम्। इकारस्य स्थाने ऽकारस्य पाठेनापि न्यमभावस्वसिद्धिरित्याशयात्। अनुदात्तेत्त्वलक्षणमा
त्मनेपदम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति सूत्रविहितमात्मनेपदम्। तेन ङित्त्वप्रयुक्तमप्यात्मनेपदं छिन्ना तेन न सत्वाः श्यामित्याह
ननु वैदिकस्वात्तनिमित्तस्य साधुत्वोपपत्तिः। स्यान्नित्यत्वानुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदस्यैवाभावस्य सिद्धिः शपामीत्यत्र यदनुगमकार्यस्यानि

श्रीराम।
श्रीशिव।

त्यादि

त्यत्वाद्ङित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदं च तथा सिद्धिमिति विशेषः ॥ १३ ॥ खंडनीयत्वेनाह। तत्रेति। नस धाटितमिति। नस धाटितसूत्रविधेयमित्यर्थः। इति त्रिसू
मिति। तत्र वादिसंज्ञानिषेधा प्रत्यानदीसंज्ञाकामंवार्जनयोरित्यस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तत्रस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एतां खंडयति। तत्रेति। नभाष्येऽद
र्शनं नाभावसाधकम्। केषां सूत्राणां भाष्येऽधानगानां तेषां मप्यप्रामाणिकत्वापत्तेरनतमहूभाष्येति। भानाभावादिति। तेन संज्ञापूर्वकेत्यादिनर्थवचना
न्नसाधुतानिकामकत्वमितिभन्नम्। नन्वेवं तेषां साधकत्वेनान्यो नोसाफल्यकानाङ्क्षेणादिशब्दानां वैयर्थ्यापत्तिर्गतत्वाह। भाष्यविवादितेति। एवं
वेसाधानगणकादिती याँ मसाधानगणादोषेण खंडयति। किंवेति। अवशिष्टेति। नन्वावलंसापकत्वानंगतितिनिभावः। आङ्ग्रहणमिति। आङ्ग्र
स्ते तेनैव नत्वादागृहणमानीतिलक्षणापस्कोऽपूर्वगणादित्यर्थः। जोङ्ग्रहणमिति। यथा औङ्ग्रहणमदृष्टार्थमत्रापाइत्संसकटकारोपभ्रान्तिनस्याङ्ग
स्याङ्ग्रहणमव्यदृष्टार्थमितिभावः। अत एव। आगमशास्त्रमनित्यमस्याभावादेव। नेतिप्रत्यात्यानतिमिति। नेत्युपादानं दधातु दधादित्युभयापि छपर्य
नोऽन्त्ये औपस्विमित्यत्वेऽस्तिच्यतीति भावः। आघसतीति। भवतस्मात पारिभाषापासायसतीत्यर्थः। ननुवादित्यपरिभाषायैव नतदा स्यान्नित्यत्वा
पांधेलोकेर्पैदितसूत्रस्यं वाग्रहणं साधकमिति केपदेक्वतिध्यते इतिशंकानिवारणपव्कैवमतं दूषयति। एतेनेति। एतेन प्रत्याख्यानपद
भाष्यप्रामाण्येन। एतेनेत्यस्यार्थस्य स्पष्टमाह। प्रत्येति। एतु न्यवपिमो बाधिवमाह। वन्निङ्ङिति। मन्सोदित्याभावेन। इतितोनुम् धातोरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
श्रीशिव।

निरुक्तेरो: पदांतद्वित्वक्त्वादन्तहल्क्रवर्णितमित्यद्वलंत्तावस्वेतिकवानिरुक्तेकानभेक्वो: ष्यथिसंत्तामाश्रित्य प्रत्याख्यानं व कृतमतरवैदिघातो
र्द्दमागमोवादितत्तत्वन्नाभिभावे लोदय: नयवनिद्धि: त्यनेकानस्वस्थानेऽकानंपठितानुमागमोवार्णताम: एवं वैदित्वाभावोत्त्वे वेतिऽकाऽश्वान
त्वं साधकं मध्ये श्वातीतिवाच्यम: पात्तोनिपठितानुरूपद्विव स्थानकल्पनेनेऽस्वसाधकत्वकल्पने साध्यस्यार्थस्थावात्तानीवत्यस्य दुर्वानत्वात्
दृष्टापत्तिं रुकर्णम सत्यता: तद्वनस्य साध्यस्य प्रकोगस्थासाधुत्वापत्ते:। सिद्धावंकोऽकनत्यावेनत्तीवत्युपाभाविवयत्वात्। तन्नादीति। विरुनी
पत्येसाधर्म्मीदर्थावीनपठितं तन्नांच्यपिपदिमात्र वांलव्याप्ततेवति। नतिस्यविलेति। स्थानिवदादेशस्वेवतिद्धे प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिसूत्र
मातिदेशिकस्यार्थस्यानित्यत्वे साधकमितितद्भाव:। एतत्सूत्रमप्यत्वेदृति। त्तत्रस्थानिवद्भावेन तत्वप्रत्ययान्तत्वादिकल्पनेऽपोनेति। सर्वविधि
ष्योलोपविधिविति। तत्रापि प्रत्ययलोपइति सूत्रनमेवपावतादिनाऽनुपपत्तिलक्ष्यस्य सर्वस्यसाध्यत्वादितिन्यायेन साधकमन्यथा प्रत्ययलोपात्सू
र्वमेव प्रत्ययनिमित्तकार्यस्यसिद्धौ तद्वैयर्थ्यमस्त्वेवेति तद्भाव:। तेनकानिसंतीत्यादिप्रयोगात्तोंसिद्धि:। इत्यपिरवेति। तत्रसाधकंसाधिनाहग्रहो
स्वैतिसूत्रेवकारवकारस्य: तद्धि वृषभातिगुष्पतीत्यादाविऽभावावश्यकःकितीतिसूत्राऽकोऽनुकर्षतार्थकृतम: वदीर्घिग्रैवत्वेयतर्थ
मस्यानदातत्रेऽगमागत्वर्णतन्त्रेमृत्वादित्यादिकोमूलेतिकृत्येऽनुकदृत्यवेतिनिषेधसिद्धे वकारस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। नित्यात्तीति। प्रादि
पदेनत्रावीकृत्यनिपातविशेषणत्तोनोकर्मीत्यम: तेषांवनऽंसाम: योगविभागसिद्धत्ववत्वम्। किंवाविदोषवत्तावकोधकानि

श्रीराम।
श्रीशिव।

[illegible]
स्येकवचनांतमितिवचनकृत्स्वपरिगत:। भाष्यानुरूपमिति। तत्राप्येतानिवचनानिनिर्दोषत्वप्रसाधकानीतिभाव:। नन्वातिदेशिक
मनित्यमितिवचनस्वयकृतेगुणवदृत्वेनस्थानिवद्भावेन तत्प्रत्ययांततयाप्रथमवरमेति सर्वनामसंज्ञायाविकल्पेनेतितस्कागातिर
तिदेवत्तो। अतनाकुत्वेनापव:। प्रत्ययांतत्वेनजातत्वानित्यसंज्ञापात्रवजवनेत:। प्रत्ययलोपइतिसूत्रनिर्माणकृतापाएव भाष्यसंमतत्वा
म्रापक्षात्रंसनिग्रहग्रहोस्वैत्यत्रवकारवकारत्वं साधकमितितन्न। अनुवृत्यवर्णकववकारात्तोंभाष्यप्रत्याख्यानात्। किंचतस्यवग्रहणस्य साध
कत्वमपिनसंभवति। इकोऽमूलेतिसूत्रमद्वेनगाहतात्र: तद्धिपतंऽनागमतत्वात्पर्यम: पदीऽगमस्यवलेपत्वंनस्यात्तदासर्वत्रैवेग
गमात्पूर्वमृत्वादित्यसत्येनतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। किंपाविशवत्तोनोकर्मत्वादेर्विक्रिसिद्धत्वस्यान्यत्रस्पष्टतयानतत्रवचनापेक्षा। यो
गविभागस्यवजत्वं योगविभागसामर्थ्यात्सिद्धम: यदपिसर्वविधिभ्यइत्युपधिर्जयानितिनास्यकृतेगुणंरवापत्याइति तत्रनेऽग
गमात्पूर्वनत्वात्प्रत्ययस्वाकृतत्वात्संप्रसारणेरूपासिद्धिसिद्धधेर्वजपाचेतकर्णमित्प्रत्ययेनतकारोहेऽस्तिकित्त्वप्रतिषेधेनेनन
संप्रसारणमिति। तदपिन। इज्यतिलेत्यगनित्यत्वात्संप्रसारणात्पूर्वमिडागमस्यप्रवृत्तौकित्त्वप्रतिषेधस्यसिद्धत्वात्। नचशाब्द
नात्तोऽनुवर्तायिद्वेनित्यत्वंस्यानुगमेनेटोऽनित्यत्वात्पूर्वसंप्रसारणेऽकाऽग्नात्वेनेट्निषेध: स्यादितिवाच्यम: अनुरुद्द
तिसूत्रे उपदेशपदसंबंधेनोपदेशेयजऽंगंतसत्त्वेवेतिनिषेधात्। रूनदृत्यनरवीदितानिकापामित्वनेनासिद्धि:। नन्वेवमुक्तय

7

श्रीराम।
श्रीशिव।
८

घेरप्रणीयत्वादेवाह। यद्यपीति। न स्यादिति। किंच प्रकृते: समुदायस्य हन्रूपत्वाभावान्न प्रकृतिग्रहणं इत्यादि [illegible] नेतङ्ग्रहणं प्रकृतेर्ग्र
हणमिति समाधि:। एकदेशे ग्रहणात्वर्थे षष्ठ्यर्थविषयत्वस्यान्वय:। तथा च प्रकृतिबोधक: शब्दो यङ्लुगन्तस्यादिबोधक इति फलितोऽर्थ:। इ
यं परिभाषा ग्र्यावसिद्धेत्याह। षाष्ठीद्वित्वस्येति। सिद्धान्तेनेति। स्वभाव:। षाष्ठीद्वित्वे द्विर्वचनरूपत्वेन। ... प्रयोगोपपत्त्या हन्ते एतान्निरूपितकर्म
षष्ठीत्वस्यैकवद्द्वित्वनोचितत्वात्। पक्षमन्ते स्थाने द्विर्वचनं तेनापि षष्ठीस्थान इति परिभाषाबोध्येति स्थानपदाध्याहारेणानिरूपितसंबन्धार्थक
त्वं कल्पनीयमिति प्राप्याहात स्वाभव ननुत्येत्यात:। किंच स्थाने द्विर्वचने विधीयमाने गुणवतीत्यत्रैसन: सक्काने णाविशिष्ट स्यन्तभाकावश्य
ञ्जनानि भवन्तीति स्थाने द्विर्वचने प्रकृतिप्रत्ययविभाग संमोहेन प्रत्ययापवस्सकारस्य षत्वं विधीयमानं न स्यात्। यदि च कर्त्रा
सिद्धीयमद्विर्वचनइतिष्व लोपे कृते द्विर्वचनमिति विभाष्येत तथापि तस्य स्पनत्व [illegible] भावादप्यङ्गत्वमानिति दीर्घत्वं न प्राप्नो।
नयकृते द्विर्वचने विधीषमिति दीर्घत्वस्याप्राप्त्या अनित्यं दीर्घत्वं द्विर्वचनमपि शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यमिति परत्वाद्दीर्घत्वे कृते द्विर्वचना
देशे न स्यादिति दिगिति भाव्यम्। एवमपि जुहुषतीत्यत्रैसकारस्य विशिष्टस्यादेशे संमोहेन क: संप्रसन्नमिति संप्रसारणाप्राप्ते:। यादित्येप्य
तीमविष्यतइत्यर्थस्य कोऽप्यस्त्येव ज्यते नवञ्चयतिमानयस्य लक्षिमित्यवलीनविप्तते नग्रहणविशाख्यत इति भाष्यसंमतत्वेन
कर्मसंप्रसारणमिस्याश्रीयते तथाजिजिय न्तानिह इत्यत्रैसन: सक्कानेणाविशिष्टस्यादेशे तस्यनत्व [illegible] भावात्तस्यत इतीत्वं न स्यात्।

श्रीराम।
श्रीशिव।

कृतत्वेने गम्योविधाने सातिदेदनिद्रुषतीत्यादौ वनिताभयम्। किंच पापच्यत इत्यादौ पकारविशिष्टस्यादेशे यङ्पदस्य [illegible] भावात्
दीर्घाकिनइतिदीर्घत्वं न स्यात्। यदि च दीर्घाकिनइति सूत्रे यङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यान्नाद्विर्वचननिमित्तकोऽगाव यवाभ्यासकार्यं कृते द्वि
द्विर्वचने विधानकालिकतत्समत्वमपदत्वं निमित्तीभूतस्य भवतीति कल्प्यते तथापि संमोहनेव जिघांसतीत्यत्रकुत्वमाटिटदि
त्यत्र लोप:। अतिषीषतीत्यत्रैकस्य सन्यतत्व [illegible] भावात्तस्यत इतीत्वं न स्यात्। नच लोपोतिएषामिति सूत्रेऽभ्यासादित्व
पाद्रानेनास्य द्वित्वे नतमेव ऊटनेसस्तनत्व [illegible] भावइतिद्विर्वचनात्प्राकृप: स्थानिस्थान्यवयवोऽन्यतरत्वं विप्रवहार:
स द्विर्वचनोत्तरमपि सदापायपवे भवतीति षाष्ठ्यतइतिन कोपि दोषइतिवाच्यम्। तापकाभ्रव लोमहा गौरवात्। तस्मा
द्वि: प्रयोगरूपमेव द्विर्वचनमित्याश्रयणीयम्। नानाविन्यस्तैर्विभिन्नशब्दप्रकङ्कतानां द्विर्वचनमागादेशाव: प्रगत्वादिविशिष्टे
मात्रांस्थैकारोगादित्वं मात्रे [illegible]। एवंवाच: पनसिनिलहतेषु वर्णे विधायितस्य स्तोतेषु षन्नित्य नगुणसमानवृत्व तोपे
यंदमीसमासस्यावश्यकत वाधेमिद्धिताविति हि दुमित्यत्रयङ्ग्वधाइनोपस्य स्थानिवद्भावाद्यसिद्धे धातुप्रावधिविमि
सतीत्यत्रैकाचइतीति भवे धोनप्राप्नोतीति वाच्यम्। एकाचोद्वेडादिनि त्याख्याने नसमाधानम्। स्वभाव:। संगत्यस्वविधा
नमतित चक्रवत एकाचोपि हितादिस्वर्णे नदोषाभावहानेमिदितेत्यत्रादिनेरव्रवोविधानं विनिमित्तशीतत्यैकाद एवस्यार
य:। एतदु भाष्यमेकाचउपदेशादिति सूत्रे उपदेशपदमनुदात्तस्यैवविशेषणमित्युपन्यासमिति प्रावेण। यदि वसप्तवाजेपाका

[illegible]

(४)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आगम।
श्रीःशिवं।
॥१॥

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1330
Dist Nagpur

9

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 15:22
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 15:23:40
,PAGES=9
,TYPE=STD
,NAME=S0004495
,Book Name=M-1330-PARIBHASHA VYAKHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection